
İktisat ve Ahlâk

Ömer Demir

Ankara: Liberte Yayınları, 2013, 2. Baskı, 280 sayfa.

Din Ekonomisi: İnanç, Zenginlik ve Mutluluk; Akıl ve Çıkar: Davranışsal İktisat Açısından Rasyonel Olmanın Rasyonelliği; İktisat Metodolojisi; Bilim Felsefesi gibi eserlerin müellifi olan Ömer Demir, doktorasını iktisat metodolojisi üzerine yaptığı çalışma ile almıştır. Yazarın iktisat teorisi, davranışsal iktisat ve kurumcu iktisat alanlarında pek çok makale ve tebliğ çalışması mevcuttur. Değerlendirmemize konu olan ve ilk baskısı 2003 yılında yapılan *İktisat ve Ahlâk*, yazarın “Ahlâk ile iktisat arasında ne tür ilişkiler vardır?” sorusuyla yoğun olarak ilgilenmeye başladığını ifade ettiği, “İslâm, Sivil Toplum ve Piyasa Ekonomisi” konulu uluslararası sempozyuma (1999) hazırladığı tebliğ sonrasında meydana gelmiştir.

İnsanın maddî, bedenî ve başka birçok ihtiyacının karşılandığı zemin olan iktisadî faaliyetler insan hayatı için olmazsa olmaz mesabesinde. Adam Smith’in meşhur “Homo economicus” yaklaşımı, iktisadî anlamda yalnız kendi çıkarını düşünen, çıkarıcı ve rasyonel karar veren bir insan modelidir. Peki iktisadî faaliyetlerinde yalnız kendi menfaatini düşünen insan için, ahlâkî kaygılar ve kısıtlamalar da olmalı değil midir? Bu durumda söz konusu kaygı ve kısıtlamalar varsa, bunlar iktisat ilmini nereye kadar ve hangi yönde etkileyebilir? Bu soruları topladığımızda “Ahlâk ile iktisat arasında ne tür ilişkiler vardır?” sorusu oldukça anlamlı bir hale gelmektedir ve değerlendirmeye konu olan çalışma tam da bu meseleye odaklanmıştır.

İktisat ilminin oluştuğu dönemde iktisat ile ahlâk birlikte düşünülüp değerlendirilirken, zamanla özellikle de neo-klasik iktisat anlayışıyla birlikte iktisat ilmi ahlâktan bağımsız, ahlâk-ilişkısiz bir disipline doğru evrilmiştir. İnsanın sosyal bir varlık olduğu, davranışlarının salt sayısal modellemelerle açıklanabilir olamamasından ötürü son yıllarda ahlâk ile iktisat arasında tekrar bir yakınlaşma olduğunu gözlemlemek mümkündür.¹ Bunun temel sebebi insan davranışlarını daha iyi anlayabilmek için sosyal ilişki ve olayların ahlâkî yönünü incelemek gerektiği ve netice olarak iktisadî faaliyetlerin

1 Ekonomi ile ahlâk arasındaki ilişkinin gerekliliğine dair alan araştırmaları için bk. Daniel M. Hausman - Michael S. McPherson, *Economic Analysis, Moral Philosophy and Public Policy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006).

de bu bütünlük içinde daha iyi anlaşılabilceği gerçeğidir. İşte bu ve benzeri meseleleri irdeleyen kitap temel olarak ahlâk ve piyasa ilişkisini tanımlamak amacıyla tasarlanmış, sırasıyla “Sosyal Kuralların Mantığı”, “Ahlâk”, “Ahlâk ve Ekonomik Düzen”, “Ahlâk-Piyasa Etkileşimi” başlıklı dört bölümden oluşmaktadır.

“Sosyal Kuralların Mantığı” başlıklı ilk bölümde yazar birey, toplum ve kural ilişkisine birey ve toplum kavramlarını açıklayarak başlar. Toplumu anlamak için toplumun yapısını oluşturan bireyleri tanımak, bireyi anlamak için de bireyin içinde yaşadığı toplum yapısını tanımak gerektiğini vurgulayan Demir, iki kavramın birlikte değerlendirilmediği zaman ortaya çıkan analizin insan davranışlarını anlamada eksik, açıklamada ise yetersiz kalacağını belirtmektedir.

İnsan davranışlarını açıklayabilmek için davranışın düzenlilik halini belirleyen, toplumsal hayatı ve insan davranışlarını biçimlendiren kuralların yapısının, nasıl oluştuğunun irdelenmesi gerekmektedir. Yazar kurallara uymanın sebeplerini açıklarken insanların toplumdaki diğer bireylerin fikirlerinden yararlanmak suretiyle karar vermedeki belirsizliğini azaltmak ve yapacağı işlerde toplum tarafından kabul görme zorunluluğundan bahseder.

Birey için kendi başına karar vermek hem zor hem de risklidir, ayrıca herkes kendine göre davranış içine girdikçe toplumdaki belirsizlik artacak, insanların birbiriyle ilişki kurması ve ortak yaşam oluşturması çok zor olacaktı. Bu sebeple kuralların kısıtlayıcı olması ve kişisel özgürlükleri daraltması pahasına insanlar toplumsal birliktelik içinde yaşamayı tercih ederler. Bununla birlikte ortak kural anlayışı insanlara paradoksal bir şekilde, toplumdaki diğer bireylerin hangi durumda nasıl davranacağını belirlenmesi ve bireyin kendisine hangi durumlarda müdahil olunamayacağını bilmesi açısından özgürlük alanı sağlar (s. 38).

Yazar kural çeşitlerini bireysel ve ortak kurallar olarak ikiye ayırdıktan sonra bireysel kuralların, bireyin sonuçları itibariyle olumlu ya da olumsuz olarak sadece kendisini etkileyen özgür iradesiyle yaptığı uygulamalar olduğunu, ortak kuralların ise birlikte yaşayan insanların ortak yaşam alanında uyması gerekli olan davranışlar olduğunu belirtmektedir. Yazara göre ortak kuralların denetimi üç şekildedir. Bunlar sırasıyla ahlâkî denetim, sosyal denetim ve hukukî denetimdir. Ahlâkî denetimde, birey ortak kuralları inandığı gerçekler doğrultusunda uygular. Uyguladığı takdirde kendisini huzurlu, aksi takdirde ise kendisini vicdanen rahatsız hisseder. Sosyal denetimde ise birey ortak kurallara uymadığında kendisinin toplum tarafından ayıplanıp dışlanacağından çekinir, uyması halinde de toplum nezdinde kabul görür.

Hukukî denetimde belirtilen kurallara uygun davranmayan kişi yargı ve polis tarafından cezalandırılma suretiyle yaptırıma uğrar. Demir, toplumsal yaşamın kuralları gerekli kıldığını, ortak kurallara uyulmamasının toplum düzenini sarsacağını belirttiikten sonra “ödül alma veya cezadan kaçınma”, “içselleştirme ve alışkanlık”, “inançlara uygun yaşama” ve “sorgulama ile gelen yeni kural oluşturma maliyetinden kaçınma” gibi ortak kurallara uyma gerekçelerinden bahseder.

Yazar, ikinci bölüm olan “Ahlâk” konusuna “Ahlâk, hukuka kıyasla daha ziyade formel yaptırım gücü olmayan kurallardan oluşur ama birçok hukuk kuralı aynı zamanda toplumun ahlâk kuralıdır” (s. 75) tanımıyla başlar. Ahlâk ile hukukun farkını bir örnekler açıklar: Yardıma ihtiyacı olan birine yardım etmek yapılması gerekli olan ahlâkî bir davranış iken, yardım edilmemesine karşı ise hukukî bir yaptırım uygulanamayacağını belirterek anlatır. Sonrasında Demir, ahlâkın öncelikle insanların içgüdülerini belirli ideallere göre biçimlendirmesini sağlayan kurallar bütünü olduğunu belirtir ve ahlâkîlik ve rasyonellik arasındaki ilişki üzerinde tanımlamalar yapar.

Ahlâk ve rasyonalite bireylere neyin yapılıp neyin yapılmamasını söyler. Bu ikisinin örtüşmesi halinde fert ve toplum düzeyinde bir çatışma olmasa da bunlar örtüşmediklerinde bireyin hangisine göre davranacağı ve “Ahlâkî olan mı rasyonel olan mı?” diye soracağı âşikârdır. Bu soruya bir iktisatçının fayda-maliyet analizi yaparak cevap vereceğini ve fayda ile ahlâk arasında doğrudan bir ilişki olmayabileceğini, bu yüzden faydayı merkeze alarak yapılacak bir ahlâk anlayışının problem oluşturacağını ekler. Bir şeyin ahlâkî olmasını belirlemek için bir gerekçe gösterilmesi gerektiğini savunan yazar, niçin sorusuna tatmin edici bir cevap verilmesi gerektiğini söyler.

Ahlâk kurallarına uymak ya da uymamakla, birey ödülü veya cezayı başka bir kuruma gerek kalmadan kendini huzurlu yahut huzursuz hissederek alır, hukuk kurallarına uymamakla ise yasal yaptırıma, yani cezaya mâruz kalır. Hukuk ve ahlâk kurallarına inanmak değil, uymak gerekirken; dindar olmak için dinin ilkelerine ve kurallarına öncelikli olarak inanmak gerekir.

Kişilerin inançlarına aykırı davranmaları kendi inançlarıyla çelişkiye düşmesine sebep olur ve sonuç olarak da bu çelişkili durumu aşmak için ya davranışlarını ya da inançlarını değiştirmek zorunda kalırlar (s. 92). Dolayısıyla inandığı ahlâkî öğretilere uygun davranmayan kişiler iç gerilim yaşar ve huzursuz olurlar. Ahlâk kurallarına uymamanın dışsal durumların dışında içsel bir maliyeti de olduğunu vurgulayan yazar birey için bu maliyetten kaçınmanın da ahlâk kurallarına uygun davranmasında etkili bir faktör olduğunu belirtmektedir.

Üçüncü bölümün konu başlığı olan “Ahlâk ve Ekonomik Düzen” konusunda yazar öncelikle piyasa kavramını ve yapısını detaylıca anlattıktan sonra kısaca şu konulara değiniyor: “Piyasa meşruiyeti ve üretim-bölüşüm etkinliği”, “Parayla saadet olur mu?”, “piyasanın görünür ve görünmez eli”, “ahlâk, kendi yararını gözetme ve bencillik”, “kendi yararını düşünme ve toplumsal dinamizm” ve “Niçin her şey satılık değil?”

Yazara göre piyasa, ekonomik faaliyetlerin yapıldığı mal ve hizmetler için değer takdir etme aracı olsa da aile, din, ahlâk gibi insanî ve toplumsal değerlerin belirlenebileceği bir mekanizma değildir ve toplumda yaşayan bireyler tarafından da her şeyin satılık olması gibi bir anlayış kabul edilebilecek bir durum olamaz (s. 186). Soyut model oluşturarak yapılan piyasa tanımıyla gerçek hayattaki piyasaların aynı özelliklere sahip olmadığı âşikârdır. Zira bu soyut model, bireylerin tam anlamıyla bilgi sahibi olduğu, özgür hareket edebildiği, her türlü durumu en iyi şekilde kavrayıp ona göre rasyonel karar verebildiği varsayımına dayanır. Halbuki gerçek dünyadaki piyasalarda bu soyutlamanın hesaba katmadığı faydanın ölçülebilirliği ve bireyler arası karşılaştırılabilir olup olmadığı, rasyonelliğin kültürel ve kurumsal bağlamı, insanların tercihlerinde faydanın dışındaki faktörlerin rolü, mülkiyet hakları, belirsizlik ve riskin insan kararlarındaki etkisi gibi birçok kısıt vardır (s. 144).

Dördüncü bölümde yazar ahlâk-piyasa etkileşimini göz önüne alarak ahlâkın işlem maliyetini düşüreceğini ama ahlâkı buna indirgemenin yanıltıcı olacağını vurgular ve ahlâkın piyasadaki gayrimeşru güç kullanımını azaltacağını, bireyler arası çatışmaların azalmasını da sağlayacağını ileri sürer. Bunun ötesinde ahlâkın belirsizliği azaltmasıyla toplumsal kurumların başarılı olmasına yardımcı olduğunu belirtir. Demir, daha çok çalışmayı ve daha çok tasarruf etmeyi teşvik eden ahlâk anlayışının piyasayı olumlu şekilde etkilediğini söyler ve bu konuda Weber’in meşhur Protestan (Püriten) ahlâk anlayışı tezini de örnek vererek, bireylere daha çok çalışma ve tasarruf etme davranışını aşıl原因 bir ahlâkî değer, toplumsal refahın artışı ve ekonomik gelişime katkısının öneminden bahseder (s. 225).

Bu bölümün ikinci kısmında yazar piyasanın ahlâkı nasıl evrenselleştirdiğini ele alır. Bu şekilde insanların belirli bir topluluk içindeki ilişkilere göre yoğunlaşmış bir ahlâk anlayışından, ortak ilke ve kriterlere uygun olarak global bir ahlâk anlayışının geliştirilmesine doğru bir geçiş yaptıklarından söz eder. Piyasanın ahlâkı etkinleştirdiğini vurgulayan Demir, serbest piyasanın bireylere daha çok özgürlük imkânı açtığını, daha yeteneklinin daha çok kazanmasına imkân oluşturarak piyasadaki kaynakların etkin kullanılmasını sağladığını ve böylelikle toplam üretimin artmasına yol açtığını savunur (s. 235).

Sonuç olarak yazar bu çalışmasında ahlâk ve ekonominin birlikte uyumlu şekilde hareket etmesinin hem toplumsal yaşama hem de ekonomiye olumlu katkı yapacağını belirtiyor. Ayrıca birey davranışlarına denetim getiren hukuk, ahlâk, din ve piyasa kurumlarının birbiriyle uzlaşma içinde olmasının toplumsal sistemin verimliliğini arttıracığını vurguluyor. Ahlâk ile iktisadın birbirinden ayrı değerlendirilmemesi gerektiğini dile getiren yazar, etkin bir ekonomik yapı ve başarılı bir sosyal sistem için ahlâkın değışilmez olduğunu belirterek bu çalışmasını neticelendirmektedir.

Literatürde ahlâk üzerine yazılmış eserler daha çok felsefi zeminde değerlendirilmiş, iktisat alanındaki çalışmalarda ise ahlâk, soyut bir kavram olması ve sayısallaştırma zorluğundan ötürü genellikle bağlam dışı görülmüştür. İktisadî davranışla ahlâkî tavır ve tutumların birlikte değerlendirilebileceğini gerekçeleriyle birlikte tartışan bu eser, iktisat alanında yapılacak çalışmalarda ahlâkî değerlerin önemini ve piyasa etkinliğine katkısını fikrî planda ispat etmeye mâtuf çok faydalı bir çalışma olmuştur. Bununla birlikte eğer yazar, teorik olarak belirttiği, piyasa etkinliği ile ahlâk arasındaki doğrusal ilişkiyi ampirik analizlerle destekleseydi hiç şüphesiz bu eser literatürde daha çok kıymet arzedecekti. Ayrıca serbest piyasanın ahlâkî etkinleştirdiğini vurgulayan yazar, ahlâkî bir nevi araçsallaştırarak piyasanın etkinliğine yaptığı katkıyla temellendirmesi iktisadî açıdan anlaşılabilir olmakla birlikte ahlâk felsefesi açısından tartışmalı bir durum teşkil etmiştir. Zira ahlâkın toplum ve birey için faydalı, kullanabilir bir metâ halini alması, toplumsal yaşam için yarar gösteren işlevini göz önünde bulundurmak, pragmatist bir yaklaşım tarzı olarak algılanabilir. Böylelikle de piyasa etkinliğine göre uyarlanabilen bir ahlâk anlayışının ahlâkîliği sorunsalıyla karşı karşıya kalabiliriz.

Hakan Kalkavan

Öğretim Görevlisi, İstanbul Medipol Üniversitesi İşletme
ve Yönetim Bilimleri Fakültesi